

- Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. IX. – Ч. 5. – К., 2007.
5. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи // Наказ Міністерства України у справах молоді, сім'ї та спорту №1965 від 09.09.2005 р.
  6. Климков Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов – на – Дону, 1996.
  7. Колісник О.П. Психология духовного саморозвитку особистості. – Луцьк, 2007.
  8. Кондаков И.М. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И.М.Кондаков, А.В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1989. – №5.
  9. Кричевец А.Н. О математических задачах и задачах обучения математике // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 41.
  10. Кунцевська А. Інтраперсональні конфлікти у діяльності соціальних працівників. – К., 2006.
  11. Максименко С.Д. Рефлексія проблем розвитку в психології // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21.
  12. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях // Вопросы психологии. – 1997. – № 4.
  13. Помиткін Е.О. Психология духовного розвитку особистості. – К., 2005.
  14. Пономаренко В.А. Психология духовности профессионала. – М., 1997.
  15. Щотка О.П. Концептуальні засади дослідження професійного становлення фахівця з управління // Теоретико-методологические проблемы совершенствования психологической подготовки менеджеров: Зб-к наукових праць. – Додаток № 3 до наукового журналу “Персонал” №1 (55). – К. – 2000.

In article focus on the features of becoming a professional social worker. The role of active social and psychological development in the professional social worker.

Key words: professional development, social worker, active social and psychological methods.

Отримано: 2.03.2010

Сім'я як соціально-психологічний феномен

Стаття розглядає поняття “сім'я”, її особливості та функції як основний соціально-психологічний феномен у вихованні дитини та її становлення як особистості.

Ключові слова: сім'я, розвиток, виховання, функції сім'ї, стосунки, індивід, особистість, становлення, соціальні групи.

Статья рассматривает понятие “семья”, ее особенности и функции – как основной социально-психологический феномен в воспитании ребенка и его становление как личности.

Ключевые слова: семья, развитие, воспитание, функции семьи, отношения, индивид, личность, становление, социальные группы.

Існує безліч дефініцій поняття “сім'я”. Усі вони відбивають той стан у теорії соціальної роботи, коли предметом її вивчення стає сім'я як соціальний інститут, мала група й система взаємовідносин.

Наведемо деякі відомі визначення поняття “сім'я”.

Сім'я – це “соціальний інститут, тобто стійка форма взаємовідносин між людьми, у межах якої здійснюється основна частина повсякденного життя людей: сексуальні стосунки, дітонародження й первинна соціалізація дітей, значна частина побутового догляду, освітнього й медичного обслуговування, особливо у ставленні до дітей та осіб похилого віку” [4].

Із соціально-психологічного погляду сім'я є малою соціальною групою людей, що заснована на шлюбі та кровній спорідненості і функціонує на основі спільного побуту, матеріальної і моральної взаємодопомоги.

Як мала соціальна група сім'я розглядається в межах явищ, про які нагромаджено великий за обсягом матеріал у соціальній психології (процеси комунікації, інтеграції, соціальної перцепції, механізми і концепції групової динаміки тощо).

Сім'я як мала група має певні особливості [11]:

- жорсткі нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюються існуванням у кожній культурі чітко окреслених уявлень про те, коли найдоцільніше створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції необхідно застосовувати до членів сім'ї в різних

ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття і розірвання шлюбу, особливих прав і привілеїв, застосування певних санкцій;

- чітко окреслену гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;
- закритий характер сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї, крім того, іноді неможливістю виходу із сім'ї;
- чітко визначену поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язано з великою кількістю сімейних ролей, численними аспектами сімейного життя, які мають суперечливий характер;
- "історичність", тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не тільки якісні етапи її розвитку а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їхніх батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;
- чітко окреслену емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних аспектів життєдіяльності сім'ї і робить (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) успіх чи невдачу в сім'ї винятково значущими для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і соматичний стан здоров'я;
- глобальна сімейна незадоволеність, фрустрація через різкі розбіжності між очікуваннями індивіда і реальними умовами життя в сім'ї; при цьому характер впливу незадоволеності значною мірою залежить від міри усвідомлення такого стану;
- так звана сімейна тривожність, що виявляється в перебільшених страхах щодо здоров'я, певних особливостях спілкування та поведінки членів сім'ї і переживанні безпорадності, нездатності запобігти несприятливому перебігу подій;
- почуття провини, пов'язане із сім'єю, коли індивід вважає себе (усвідомлено чи не усвідомлено) винуватцем сімейних негараздів і через характерологічні осоловісті схильний сприймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувальну, хоча насправді це не так;
- надмірне нервово-психічне напруження пов'язане зі значними перешкодами щодо задоволення потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля індивіда не дають бажаних результатів, створюючи внутрішній конфлікт, який особливо загострюється

тоді, коли сім'я висуває до цього члена сім'ї суперечливі вимоги і покладає на нього відповідальність за їх дотримання.

Родинні функції реалізуються повністю, якщо дотримуються певні умови виховання в сім'ї. Серед них можна виділити такі:

1. Мікроклімат здорових стосунків між усіма членами родини.

Це, насамперед, правильна організація сімейного життя, яка складається з культури побуту, діяльності, спілкування. Це повага, доброзичливість у відносинах, що стосується всіх членів родини. А найперше — це любов. В.Сухомлинський писав: "Людину ми створюємо любов'ю — любов'ю батька до матері й матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в красу та гідність людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де батько й мати по-справжньому люблять одне одного і в той же час люблять та поважають людей" [3]. Отож, якщо дитина з ранніх років є свідком справжньої людської любові й поваги, то цей кращий зразок моральності вона бере за основу свого майбутнього сімейного життя.

2. Приклад батьків.

Вирішальну роль у сімейному вихованні відіграє власна поведінка дорослих. А.Макаренко з цього приводу зазначав: "Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте чи повчаєте її, чи караєте її. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає вдома. Як ви одягаєтесь, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте чи сумуєте, читаєте газету — все це має для дитини велике значення" [1, 10]. Тому вимогливість і контроль за кожним своїм кроком мають бути у дорослих на першому плані, бо неможливо сформувати повноцінну особистість, не даючи їй позитивного прикладу для наслідування. Адже тільки особистість може впливати на особистість, тільки характером можна формувати характер. Тут доречно знову пригадати слова А.Макаренка, який зазначав, що головні основи виховання закладаються до п'яти років; після п'яти вже буде перевиховання, а перевиховувати набагато складніше. Це доведено практикою. В результаті досліджень встановлено, що чим менша дитина, тим, більше приклад дорослих впливає на її поведінку. І якщо особистий приклад батьків є транслятором позитивної інформації для дітей та викликає адекватну реакцію — можна сподіватися на успіх.

3. Авторитет батьків.

Родинне виховання — справа дуже серйозна. Тому батьки, які хочуть по-справжньому виховати своїх дітей, повинні мати в їхніх очах авторитет. Авторитет має бути істинним, щирим, базуватись на правильній організації сімейного життя, де не може бути дрібниць, бо все є важливим. До речі, А.Макаренко у "Лекціях про виховання

дітей” застеріг від цілого ряду фальшивих авторитетів, які, на жаль, інколи мають місце і в наш час (придушення, чванство, педантизм, підкуп тощо). Батьківський авторитет має ґрунтуватись на загальній ерудиції й обізнаності, відповідальності у всьому, зацікавленості справами дітей тощо.

4. Достатній рівень педагогічної культури батьків.

Це, перш за все, педагогічні знання, які допоможуть глибше пізнавати дитину, розуміти її потреби, усвідомлювати шляхи впливу на неї, реально оцінювати ту чи іншу ситуацію, розв’язувати проблеми виховання не інтуїтивно, нерідко в стані роздратування, а на раціональній основі, що сприятиме оволодінню педагогічним тактом у взаєминах з дітьми. Однак, як свідчить опитування, сучасні батьки гостро відчують брак педагогічних знань, потребують соціальних консультацій та керівництва з боку педагогів і психологів.

5. Усвідомлення батьками відповідальності перед суспільством за виховання дітей.

Кожен батько й мати на перший план повинні ставити чітку мету виховання власних дітей, знати, як вони хочуть виховати свою дитину, бо жодну справу не зробиш добре, коли не знаєш, чого хочеш досягти. При цьому слід пам’ятати, що дитина — це не лише батьківська втіха, а майбутній громадянин. І якщо виховати погану людину, горе від цього буде не лише батькам, а й багатьом людям, усій країні. Правильною є думка А.Макаренка, що “виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя... Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це — наші сльози, це — наша провина перед іншими людьми, перед усією країною” [2,13]. Отже, батьки повинні усвідомлювати, що вони виконують важливу соціальну роль — виховують майбутніх громадян і кожна повноцінна родина є фундаментом здорового суспільства.

Сім’я складається з трьох основних підсистем: чоловік – жінка; батьки – діти; дитина – дитина. Ці системи відносно автономні, проте взаємозалежні у повсякденному житті.

Виходячи із парадигми розуміння сім’ї як соціальної групи, її можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільністю проживання (чи тимчасовою відсутністю) і родинними взаєминами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки, свояцтва), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов’ю, взаємною моральною відповідальністю [5].

Сім’я виступає насамперед провідним важливим чинником соціалізації особистості на мікрорівні. Її основні соціалізуючі функції

полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формуванні статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпеченні дитини почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні дитиною основними соціальними нормами [6].

Деякі фахівці роблять спроби дати визначення сім’ї на основі системного підходу з урахуванням того, що вона несе в собі одночасно ознаки і соціального інституту, і малої групи, і системи стосунків. До найбільш значущого для практичного соціального працівника можна віднести визначення сім’ї, подане І. Трубавіною.

“Сім’я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім’ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Усе це дозволяє говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні, кровні, встановлені зв’язки між членами сім’ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім’ї; наявність певних функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім’ї), прав сім’ї в суспільстві й прав членів сім’ї в родині, обов’язків членів сім’ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів” [7].

Практика соціальної роботи з сім’єю завжди спирається на конкретний тип сім’ї. Класифікація типів сім’ї може бути побудована на різних засадах, за різними критеріями, ознаками тощо.

За структурою влади розрізняють авторитарні, демократичні та ліберальні сім’ї.

Авторитарна сім’я характеризується суворим підпорядкуванням одного з подружжя іншому і дітей батькам. Демократична сім’я заснована на взаємній повазі членів сім’ї, спільному вирішенні всіх важливих питань. У ліберальній сім’ї спостерігається відстороненість, відчуженість членів сім’ї один від одного, байдужість до справ і почуттів іншого.

Залежно від розподілу ролей виокремлюють сім’ї традиційні (патріархальні чи матріархальні), в яких один з членів подружжя є внутрішньосімейним лідером, активнішою стороною в подружніх стосунках і відносинах із соціумом, та егалітарні (від фр. *egalite* — рівність), в яких ролі розподіляються з урахуванням конкретних інтересів і можливостей партнерів. При цьому спостерігаються вирівнювання функцій подружжя і відносно незалежне становище дітей.

Типологія сімей за демографічною ознакою визначається:

- кількістю дітей – багатодітна, середньодітна, малодітна, бездітна, або подружня, сім’я;

- наявністю чи відсутністю шлюбної пари – повна чи неповна сім'я;
- наявністю чи відсутністю у складі сім'ї старших і побічних родичів – складна чи нуклеарна (від лат. nucleus – ядро) сім'я.

Залежно від ступеня негараздів розрізняють сім'ї конфліктні, в яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї, що породжує сильні і тривалі негативні емоції; кризові, де потреби та інтереси стикаються особливо різко, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї; проблемні, що потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів, у подоланні об'єктивних складних життєвих ситуацій (наприклад, відсутність житла і засобів для існування) при збереженні загальної позитивної сімейної мотивації [11].

Родини розрізняють ще за якістю зовнішніх і внутрішніх меж. Найбільш патологічними варіантами, що розміщуються на протилежних полюсах континууму, є ретрофлексуюча (від ретрофлексія – спрямування енергії всередину) і дезорганізована сім'ї. Ретрофлексуюча сім'я має тверду непроникну спільну межу і водночас прозорі індивідуальні межі. Члени цієї сім'ї так тісно взаємопов'язані через страх розриву стосунків, що це знижує можливості індивідуального зростання. Проблеми, що виникають внаслідок заплутаних, неконструктивних стосунків, не розв'язуються через жорсткі зовнішні межі сім'ї, відсутність достатніх контактів з оточенням. У таких сім'ях існує велика небезпека виникнення психосоматичних захворювань.

Дезорганізована сім'я з надмірно прозорими зовнішніми межами розміщується на протилежному полюсі континууму. У таких сім'ях через відсутність достатнього взаємного контакту її членів і відкритості зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки чи розпаду сім'ї як цілого. Між зазначеними полюсами розміщується більшість родин, що функціонують з більш-менш адекватними межами [9].

Розрізняють також сім'ї з різним виховним потенціалом [8]:

- виховально-сильні, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї;
- виховально-стійкі, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи;
- виховально-нестійкі, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при відносно високому загальному виховному потенціалі сім'ї;

- виховально-слабкі зі втратою контакту з дітьми і контролем над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

З психолого-педагогічного погляду негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї виховально-слабкі з постійною конфліктною атмосферою, виховально-слабкі з агресивно негативною атмосферою, у яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушницькі, злочинні, психічно обтяжені.

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї показує, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, в якій основна вісь стосунків визначається своєю цінністю (чоловік — дружина), а не спорідненістю і батьківством [12].

З одного боку, така сім'я краще пристосована до сучасного життя як мобільніша і демократичніша, порівняно з традиційною, багатопокілінною і розгалуженою. З іншого боку, нуклеарна малодітна сім'я далеко не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій. Так, зокрема, можна констатувати ускладнення виконання виховної функції сім'ї з таких причин:

- через відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- через утруднення в засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносно ізоляцію від старших родичів;
- через можливу суперечливість виховних впливів внаслідок передання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Нуклеарні сім'ї висувають підвищені вимоги і до подружніх стосунків. Спрощена структура такої сім'ї, обмежена кількість внутрішньосімейних стосунків потребують одночасного виконання кількох сімейних ролей (найчастіше суперечливих), призводить до зростання інтенсивності й емоційності стосунків, підвищення ступеня взаємозалежності подружжя і їхньої особистої відповідальності за долю шлюбу. Таким чином, психологічний простір нуклеарної сім'ї звужується, а питома вага особистісних якостей кожного з подружжя збільшується.

Суперечливі тенденції у структурі і динаміці сім'ї одночасно з великою роллю сім'ї у забезпеченні особистого щастя людини актуалізують проблему стабільності шлюбу і сім'ї, ґрунтовної підготовки молоді до сімейного життя та виховання у ньому дітей.

Список використаних джерел

1. Бондарчук о. І. Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. - К. : АЛД, 1998.
2. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуена: [Ст. амер. психолога] // Вопросы психологии. - 1991. - №6. - С. 155-164.
3. Большой психологический словарь/ Сост. и общ. ред. Б. Мерещяков, В. Зинченко. - СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. - 672 с. (Проект "Психологическая энциклопедия").
4. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. - СПб.: Речь, 2001. - 144 с.
5. Волкова А.Н., Трапезникова Т.М. Методические проблемы диагностики супружеских отношений // Вопросы психологии. - 1985. - №5 - С. 110-116.
6. Елизаров А.Н Основы индивидуального и семейного психологического консультирования. Учебное пособие. - Москва, 2003. - 335 с.
7. Желдак И.М. Искусство быть семьей. Практическое пособие. - М., 1998. - 75 с.
8. Кабанов М.М., Личко А.Е., Смирнов В.Н. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. - Л., 1983. - 310 с.
9. Калашник Т.И. Метод позитивной психотерапии в групповой и индивидуальной психокоррекции. - Одесса - Черкассы - Висбаден, 2000. - 73 с.
10. Ковалев С.В. Психология современной семьи. - М.: Просвещение, 1988. - 185 с.
11. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: Навч. пос. Част. I. - Тернопіль, 1995. - 696 с.
12. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: Навч. пос. Част. II. - Тернопіль, 1995. - 696 с.
13. Левкович В., Зуськова О. Методика диагностики супружеских отношений // Вопросы психологии. - 1987. - №4. - С. 128-134.

The article examines a concept "family", its features and functions, - as the basic socialpsychological phenomenon in education of child and his becoming as personality.

Keywords: family, development, education, functions of family, relations, individual, personality, becoming, task forces.

Отримано: 14.03.2010

Рівні спілкування в тілесному просторі особистості

У статті досліджена сутність спілкування особистості на основі теорії М.О.Бернштейна про рівневу організацію побудови рухів, простежується динаміка природи, характеру та функцій тілесних аспектів спілкування на різних етапах побудови рухів. Теоретичний аналіз структури спілкування охоплює рівні тонічного та локомоційного прилаштування, тактильної взаємодії, наслідування, ролєвої та смислової міжособистісної взаємодії в тілесному просторі. Подано результати дослідження динаміки рівнів спілкування учасників танцювально-психомоторного тренінгу.

Ключові слова: "рівні спілкування", "тілесний простір", "ієрархія рухів", "динаміка рівнів спілкування особистості".

В статті досліджено сутність об'єкції особистості на основі теорії Н.А.Бернштейна об урівневу організації побудови рухів, просліджується динаміка природи, характеру та функцій тілесних аспектів об'єкції. Теоретичний аналіз структури об'єкції охоплює рівні тонічного та локомоційного пристраювання, тактильного взаємодія, подражання, ролєвого та смислового міжособистісного взаємодія в тілесному просторі. Подано результати дослідження динаміки урівней об'єкції учасників танцювально-психомоторного тренінгу.

Ключевые слова: "уровни общения", "телесное пространство", "иерархия движений", "динамика уровней общения личности".

Постановка проблеми. Вивчення проблеми спілкування має давні традиції, пов'язані з працями В.М. Бехтерева, Л.С. Вигоцького, В.М. Мясіщева, С.Л. Рубінштейна та ін., які розглядали спілкування як важливу умову психічного розвитку індивіда, формування його особистості.

Природа спілкування, його індивідуальні особливості, механізми протікання і зміни стали предметом вивчення філософів і соціологів (І.С. Кон, Б.Д. Паригін), психолінгвістів (О.О. Леонтьєв, В.Ф. Петренко), представників соціальної психології (Г.М. Андрєєва, Б.Ф. Ломов, Б.Д. Поршнев), педагогічної і вікової психології (О.О. Бодальов, Я.Л. Коломінський, М. І. Лісіна, В. С. Мухіна). Як специфічна форма взаємодії індивіда з іншими людьми, спілкування розглядається в працях К.О.Абульханової-Славської, О.В.Запорожця, Б.Ф.Ломова та ін. [1; 13]. Будь-яке людське спілкування відбувається на глибинній